

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SAİDƏ CƏFƏR QIZI İSMAYILZADƏ

QIPÇAQLAR QAFQAZDA

İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K İ – 2016

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin “Ümumi tarix” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ə.İ.MUXTAROVA

Rəsmi opponetlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Z.M.HƏSƏNALİYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

D.M.ƏZİMLİ

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ümumi tarix kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci il tarixli 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının “_____” _____ 2016-cı il tarixli iclasında, saat _____⁰⁰ da olacaqdır.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Aftoreferat “_____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

S.Y.SÜLEYMANOVA

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə keçmiş SSRİ məkanında yaşamış türk xalqlarının tarixi irsinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Rusiya imperiyası, həmçinin Sovet hakimiyyəti dövrlərində türk xalqlarının tarixinin araşdırılmasına qadağa qoyulmuş, aparılan tədqiqatlar isə məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırılmışdır. Yalnız XX əsrin 50- ci illərindən türk xalqlarının tarixinə maraq göstərilmişdir. Amma süni yaradılan mənbə qıtlığı, arxeoloji materialların birtərəfli araşdırılması, bəzən də məhv edilməsi, tədqiqatçıların işində çətinlik yaradırdı. Bu gün türk tarixinin araşdırılması və etibarlı mənbələrdən istifadə etməklə bu barədə kitabların yazılması tarix elminin qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir.

Eyni sözləri Azərbaycan türklərinin tarixi haqqında da demək olar. Təəssüf ki, Azərbaycanda yaşayan xalqların mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynamış iskit, hun, bulqar, xəzər, oğuz, qıpçaq və b. tayfaların və tayfa birliklərinin tarixinin öyrənilməsi hələ də aktual problem olaraq qalır.

Qıpçaqların müasir Qafqazın həm türk, həm də qeyri-türk xalqlarının etnik, tarixi formalaşması prosesində, hətta bəzi xalqların inkişafında həlledici rolu olmuşdur. Lakin bu problem XX əsrin 70-ci illərinə qədər lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Az-çox araşdırılan məsələlərə də münasibət birtərəfli olmuşdur. Gürcüstan tarixçilərinin tədqiqatları buna bariz misaldır. Bu əsərlərdə qıpçaqların Gürcüstana köçürülməsindən, siyasi fəaliyyətindən bəhs olunsa da, onların proseslərdəki rolu azaldılmış, qıpçaq əsilli bəzi sərkərdələrin gürcü olduğu göstərilmişdir.

Qafqaz tarixinə dair mənbələrdə qıpçaqların adına XVI əsrə qədər rast gəlinə də sonradan heç bir mənbədə onlardan bəhs olunmur. Lakin qıpçaqların tarixi müasir Qafqaz xalqları sayılan kumıqların, qaraçayların, noqayların, eləcə də azərbaycanlıların simasında davam etmişdir. Kumıqların və qaraçayların qıpçaqların birbaşa davamçıları olduqları iddia edilir. İlk dəfə bu problemə Murad Adji “Qıpçaq çölünün yovşanı” əsərində toxunmuşdur. Ancaq kitab araşdırmadan çox bir az poetik səciyyə daşıyan əsər təsiri bağışlayır. Ümumiyyətlə Qafqazda qıpçaqların etno-siyasi fəaliyyətləri problemi xüsusi bir tədqiqat obyektı olmamışdır.

Azərbaycan tarixində qıpçaqların etnik və siyasi rolu ayrıca bir problem kimi günümüzdə öyrənilir. Bu mövzuda Lalə Əliyeva və Rauf Hüseynovun araşdırmaları olsa da, qıpçaqların Azərbaycanın etno-siyasi həyatında iştirakı hələ də geniş öyrənilməmişdir. Mərhum alim Ziya Bünyadovun “Azərbaycan

Atabəylər dövləti” adlı kitabında isə qıpçaqların fəaliyyətinə ötəri nəzər salınmışdır.

Dissertasiyada da məhz Qafqazda qıpçaqların etno-siyasi fəaliyyəti problemini tədqiq etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işi xronoloji cəhətdən XI-XIII əsrləri əhatə edir. Çünki məhz bu zaman çərçivəsində qıpçaqlar Qafqaz xalqlarının ictimai və siyasi həyatında daha fəal, mühüm rol oynamışlar

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Qıpçaqların zəngin tarixi hər zaman alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Qıpçaqlar haqqında ilk tədqiqat əsərlərin yaranması XIX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Qıpçaq türklərinin tarixini tədqiq edən alimlər arasında Rusiyalı müəlliflər xüsusi yer tutur. Rus alimləri içərisində ilk dəfə qıpçaq mövzusunda müraciət edən Tatişev olmuş və o, qıpçaqlarla qırğızları eyni kökdən hesab etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada qıpçaqların tarixini araşdıran tədqiqatçıların sayı kifayət qədərdir. Onlardan “polovets” sözünün ilk etimoloji izahını verən “Macar mənbələrində türk, peçeneqlər və qıpçaqlar haqqında” əsərinin müəllifi A. Kulikovun, 1883-cü ildə nəşr edilən “Peçeneqlər, türklər və poloveslər tatar işğalına qədər” əsərinin müəllifi P. V. Qolubovskinin, XX əsrin 30-cu illərində qıpçaqlar haqqında bir sıra fundamental məqalələrin müəllifi kimi tanınan D.A Rasevskinin, 1948-ci ildə nəşr edilmiş “Qıpçaq çölü “ əsərinin müəllifi V.K Kudryaşovun adlarını çəkmə bilərik. B.A.Rıbakovun əsərlərində qıpçaqlara ayrıca bölmələr həsr edilmişdir.

Qıpçaqlara aid yazılmış möhtəşəm əsərlərdən biri S.A.Pletnyovanın “Poloveslər” əsəridir. Bu əsərdə müəllif qıpçaqların mənşəyindən, erkən tarixi dövrlərindən başlayaraq onların mədəniyyətləri və son dövrlərinə qədərki taleyini əhatə etmişdir. “Poloveslər” əsərində müəllif qıpçaqların Şimali Qafqazdakı fəaliyyətlərinə ötəri də olsa toxunmuşdur.

Rusiya tarixşünaslığında qıpçaqlar mövzusunda bəhs edərkən İsmayıl Miziyevin adını çəkmək vacibdir. Onun “Mərkəzi Qafqazın etnik tarixinin köklərinə dair” əsərində qıpçaqların Şimali Qafqazda fəaliyyətinə geniş yer verilmişdir. Lakin Miziyev türkdilli xalqların Qafqazın köklü əhalisi olması fikrinə daha çox diqqət ayırdığı üçün bu əsərdə qıpçaqların fəaliyyəti diqqətdən kənarda qalmış, burada daha çox alanların türk olması məsələsi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Qərbi Avropada qıpçaqlara XIX əsrin sonlarından maraq göstərildi. Bu barədə ilk qaranquş alman alimi J.Markvardtdır. Onun “Kuman xalqının mənşəyi barəsində” adlı monoqrafiyası erkən qıpçaqların və Asiya qıpçaqlarının

tarixinə həsr edilmişdi. Kitabda söylənilən bəzi fikirlər hələ də öz aktuallığını saxlayır.

Qıpçaqların tarixinin dərinədən öyrənilməsində arxeoloji araşdırmaların xüsusi yeri vardır. Çünki Cənubi Rus çöllərində qıpçaqların fəaliyyəti barəsində yazılı mənbələrin sayı çox olsa da məlumatlar tendensiyalı, bəzən də qeyri- dəqiqdir. Xüsusilə də, qıpçaqların Cənubi Rus çöllərinə nə vaxt gəlmələri, fəaliyyətlərinin xarakteri, başqa türk tayfaları ilə münasibətləri, qıpçaq şəhərləri, onların siyasi quruluşu haqqında yazılı mənbələrdə məlumatlar çox azdır. Qıpçaqların Şimali Qafqazda fəaliyyətləri barəsində isə yazılı mənbələrin məlumatları ümumiyyətlə, yox səviyyəsindədir. Bəzi ərəb müəlliflərinin yazılarında təkcə qıpçaqların Şimali Qafqaza gəlişi haqqında məlumatlar verilir. Lakin qıpçaqların Şimali Qafqaz xalqları ilə ictimai-siyasi, etnik münasibətləri yazılı mənbələrin diqqətindən kənarda qalmışdır. Gürcü salnamələrində qıpçaqlar haqqında yalnız Gürcüstan çarlarının siyasi fəaliyyətilə bağlı, müsəlman mənbələrində isə yalnız onların Cənubi Qafqaz müsəlman dövlətləri ilə münasibətləri və Misirdə məmlüklərin fəaliyyəti çərçivəsində məlumat verilərəkən bəhs olunur. Yazılı mənbələrin belə “kasıblığı” Qafqazda qıpçaqların ictimai, siyasi və etnik fəaliyyətlərinin arxeoloji və etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin zəruriliyini bir daha isbat edir.

Arxeoloji materialların toplanılmasına XIX əsrin sonlarından başlandı. N.Y.Brandenburq, Çerkassina və V.A.Qorodsov tərəfindən Şimali Donetsk və Don sahillərində başlanmış kurqanların qazıntıları Şərqi Avropada qədim köçəri kolleksiyasının yaranmasına əsas verdi. Məhz bu dövrdə yaranan bəzi əsərlərdə müəlliflər abidələrin tarixi qədimliyi ilə konkret orta əsr etnosunu eyniləşdirməyə çalışırdılar. Məsələn: Brandenburq poros kurqanlarını peçeneq kurqanları adlandırır və də onun fikrincə XI əsrin sonuna aid qəbirlər poloveslərə mənsub ola bilər. Brandenburqla eyni vaxtda A.A.Spitsin həmin abidələr qrupuna aid məqaləsində Brandenburq tərəfindən açılan qəbirləri peçeneqlər, tork və berendeylərlə əlaqələndirirdi. Spitsin bu qəbirlərin tarixinin XI-XIII əsrin əvvəlinə aid olduğunu qeyd etmişdi. Bundan sonra poros qəbirlərinin qara klobuk ittifaqında birləşən müxtəlif tayfalardan ibarət köçəri əhaliyə mənsub olduğuna heç kim şübhə etmirdi. Qorodsov Şimali Don hövzəsində açdığı kurqanlar əsasında, ilk dəfə olaraq poloves dəfn adətinə aid xüsusiyyətləri ayırmışdı (daşın istifadə olunması, dəfn olunanların şərqə tərəf dəfn edilməsi və s)

Bu arxeoloqların araşdırmalarından bu və ya digər dərəcədə XX əsrin 50-60-cı illərində S.A.Pletnyova və Q.A.Fyodorov-Davıdov da istifadə etmişlər. Bütün köçəri qədimliklərin daha böyük məcmusu Fyodorov-Davıdovun mo-

noqrafiyalarında da öz əksini tapmışdır¹. 1974-cü ildə S.A. Pletnyovanın “Qıpçaq daş heykəlləri” adlı əsərində Stavropol və Şimali Qafqazda aşkar edilən heykəllər araşdırılmışdır. (1522 nümunə). Əsərdə həmin heykəllərdən tarixi mənbə kimi istifadə etmək cəhdi edilmişdir.

Qafqazda qıpçaqların fəaliyyətinin öyrənilməsindən söhbət açarkən Murad Adjının adını çəkmək vacibdir. Onun Qafqazda qıpçaqların fəaliyyətinə həsr edilmiş əsas əsəri “Qıpçaq çölünün yovşanı” adlanır. Kitab Şimali Qafqaz xalqlarının tarix və mədəniyyətində qıpçaq paralellərinin araşdırılması və bəzi aktual problemlərin qoyulması baxımından xeyli əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan xalqının etnogenezində qıpçaqların rolunun öyrənilməsində L.Əliyevanın “Qıpçaqlar və Azərbaycan (etnogenez kontekstində)” əsərinin böyük rolu vardır. Əsərdə yazılı mənbələr, toponimik, dil və etnoqrafik materiallardan istifadə edilmişdir

Dissertasiyanın mənbə bazası. Eranın II minilliyinin əvvəlində Şərqi orta əsr müsəlman tarixşünaslığında və qədim Rus səlnaməçilərinin əsərlərində Şərqdə Altay dağlarından qərbdə Karpat meşə yamaclarına qədər Avrasiya çöllərinin geniş ərazisinin adekvat ifadəsi meydana gəldi və bu ərazi boyunca hərəkət edən əsas xalqın adından “Dəşt-e Qıpçaq” və “Poloves çölü” adını aldı. “Dəşt-e Qıpçaq” fars dilindən tərcümədə “Qıpçaq çölü” deməkdir. XI əsrdə fars müəllifi Nasir Xosrov öz divanında Xarəzmın şimal-şərq sərhədlərinə yaxınlaşan çölü belə adlandırmışdı. Sonralar bu ad Balxş gölü və Sırdərya çayından şimala İrtışdan Volqaya qədər uzanan çöllərə verildi.

I minilliyin sonunda İslam dininin köçəri xalqlar arasında yayılması nəticəsində müsəlman müəlliflərin əsərlərində də qıpçaqlar haqqında məlumatlar verilməyə başlandı. Müsəlman müəlliflərində qıpçaqlar, Qərbi Avropa xronikalarında komanlar, rus salnamələrində poloveslər-bütün müxtəlif etnik adlar eyni xalqa aid idi. Belə təsəvvür yaranır ki, bu müxtəlif adlara malik etnos tarixi arenada yalnız eranın II minilliyinin əvvəllərində meydana çıxır, yəni orta əsr salnaməçiləri, səyyahları, tarixçiləri, coğrafiyaçıları və dilçilərinin əsərlərində qıpçaqlar haqqında məlumatlar məhz bu vaxtdan verilmişdir. Onlardan biri monqol çöllərinə səyahət etmiş ilk ərəb səyyahı Təميم ibn Bəhr olmuşdur. Onun əsəri IX əsrin əvvəllərinə aiddir. Kimanların yaşadığı yer barəsində, Təميمin verdiyi məlumata görə, kumanlar o dövrdə monqol çöllərində yaşayan toquz-oquzlardan şimal-şərqdə yaşayırdılar.²

¹ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов (Археологические памятники). М., Издательство Московского Университета, 1966, 276 с.

² История Дагестана .Т .1.М ., Наука, 1967, с.42

İlk dəfə “qıpçaq” sözü türk yazılı mənbələrində işlənmişdir. Bu adın rast gəlinəyi ilk abidə VIII əsrin ortalarına aid olan “Selenqa daşı” deyilən, Uyğur dövlətinin banisi Qutluq Bilgə Gül Qədir xaqana aid edilən abidədir. Abidə təxminən 744-750-ci illərə aiddir. Mərkəzi Asiyada VIII əsrdə yaşayan kuman və qıpçaqlar haqqında ilk qeydlərdən biri ərəb dövlətində poçt xidməti rəisi olan İbn Xordadbehin “Kitab əl-məsəlik vəl -məmalik” əsərində verilmişdir. Qafqazda qıpçaqların fəaliyyəti haqda onda məlumatlar yoxdur. Başqa bir müəllif Kudama ibn Cəfərin məlumatları (X əsrin I yarısı) Təmmim ibn Bəhrin yazılarına gedib çıxır.

Kumanların yayıldığı və eynən qıpçaqların IX, xüsusilə X əsrlərdə yayıldığı yerlər haqqında konkret olaraq danışsaq, Əbu Zeyd Əl-Bəlxī, Əl-İstəxri və İbn Hövqəl kimi müəllifləri xatırlamaq lazımdır. Əl-Bəlxinin coğrafi traktatı bizə gəlib çatmamışdır, lakin 951-ci ildə əsər yazılmışdır ki, bu da Əl-İstəxrinin “Kitab əl-məsəlin vəl məmalin” adı altında onun əlavəsidir. Kuman tayfalarının X əsrin sonunda əsas ərazilərdən cənub-qərb istiqamətində genişləndiyi hüddudlar haqqında biz Əbu Abdulla Əl-Məkdisinin “Əhsən ət-təkəsim fi mərifət əl-akalim” (İqlimin yaxşılaşması üçün ən yaxşı bölgü) əsərindən məlumat alırıq. 986-cı ildə yazılan əsərdə kimakların Mərkəzi Asiyada hərəkətləri haqqında məlumatlar vardır.

X əsrin ortalarında Əbu Dulaf Çin və Hindistana səfər etdi. Bu səyahətlərin nəticəsi Əbu Dulafın iki risaləsilə tamamlandı. Birincidə o, kimak, peçeneq, oğuz, azkiş və digər tayfaların ərazilərinin təsvirini verir. İkincidə kumanların dini görüşləri və onların təsərrüfat məişətini xarakterizə edən bir sıra maraqlı məlumatlar verilir.¹

Qıpçaqların həqiqətən də, IX-X əsrlərdə kimakların yaratdığı iri etnosiyasi birliyin tərkibində olması haqqında fərsdilli mənbələr də məlumat verir. Qıpçaqlar haqqında məlumat verən ilk fərsdilli müəllif 1050-ci ildə Qəznəvi sultanı Əbd-ər-Rəşidin şahlığı zamanı “Zeyn-əl-Əxbar” (Məlumatların bəzəyi) adlı tarixi əsərin müəllifi Əbu Səid Qardizi idi. Kitabın türklər haqqında fəslə 1897-ci ildə nəşr edilmişdir. O, kimak və qıpçaqlar haqqında xeyli maraqlı məlumatlar verərək, qıpçaqları kimak tayfalarının bir hissəsi kimi vermişdir. Qardizinin əsərində qıpçaqların və kumanların Şimali və Cənubi Qafqazda fəaliyyətləri haqqında da bəzi məlumatlar vardır.

Ceyhaninin itmiş əsəri “Hüddud əl-ələm min-əl-məşriq ilə-l-məğrib” (Şərqdən Qərbə qədər dünyanın hüddudları) qıpçaqların tarixi haqqında əsas mənbələrdəndir. Bu əsər naməlum müəllif tərəfindən 982-ci ildə yazılmışdır.

¹ История Дагестана .Т .I.М ., Наука, 1967, с.17

Əsər 61 fəsildir. Kitabda kimaklar haqqında Qardizi istisna olmaqla, yuxarıda sadalanan bütün əsərlərdən daha çox məlumat verilir. “Hüdud -əl-ələm” əsərində qıpçaqların kimak tayfa ittifaqında hüquqi statusu haqqında məlumatlar vardır. Bu zaman qıpçaq tayfalarının bir hissəsi kimaklardan ayrılma mərhələsində idi. Lakin onların başçısını hələ də kimakların xanı təyin edirdi.

XII əsrin müəllifi Əl-İdrisi Nuzhat Əl-Mustak “Fi-xtirak əl-afak, və ya Kitab Rucar” əsərində eyni xalq haqqında iki müxtəlif ad altında danışır. Qərb rayonları üçün (söhbət Volqadan Dneprə qədər uzanan çöllərdən gedir) Əl-İdrisi Bizans mənbələrindən istifadə etmiş və buna görə də “kuman” terminini işlədir¹. Əl-İdrisinin kimaklar haqqında məlumatları çox unikal, lakin ziddiyyətlidir. Əl-İdrisiyə görə kimaklarda, əsas təsərrüfat ovçuluq olmuş, digər tərəfdən onlarda sənət, şəhər həyatı, ticarət və inzibati idarə inkişaf etmişdi. Beləliklə söhbətin iki müxtəlif xalqdan gətməsi təsəvvürü yaranır. V.V. Bartold qeyd edir ki, əsərdə müxtəlif dövrlərə aid məlumatlar verilmişdir². Güman etmək olar ki, Əl-İdrisinin kumanlar haqqında məlumatlarının bir hissəsi onların tarixinin erkən dövrlərinə aiddir. Əsərin, kimaklara həsr olunan fəsilələrindən biri Əl-İdrisi tərəfindən “Şərqi Asiya, kimakların ölkəsi” adlanır. Əl-İdrisiyə görə, bura Qara dənizdən altı günlük yol aralıda yerləşirdi. Əl İdrisinin əsərlərində kuman-qıpçaqların Qafqaza köçləri və fəaliyyətləri haqqında da maraqlı məlumatlar vardır.³

XII-XIII əsrlərdə yaşamış suriyalı alim Yaqubun “Ölkələrin siyahısı”-coğrafi lüğətində I minilliyinin sonunda kimaklar haqqında məlumatlar vardır. O, bizə orijinal vəziyyətdə gəlib çatmayan çoxlu sayda mətnləri özündə saxlamışdır. Yaqub kimakların ərazilərinin Çinə qədər uzandığını göstərir. Belə qonşuluq yalnız onların Şərqi Asiya dövründə yaşadığı vaxtda ola bilərdi, kimaklar İrtişə köçəndən sonra Çinlə qonşuluq istisna edilir.

Beyhəqinin “Tarixi Məsudi” əsəri bizə tam şəkildə gəlib çatmamışdır. Təəssüflər olsun ki, onun əsərində yalnız qıpçaqların Mərkəzi Asiyada müsəlman torpaqları ilə sərhəddə görünmələri haqqında məlumat verilir.⁴

Qıpçaqların və onların daxil olduqları kimak tayfa ittifaqının Xarəzm bölgələrində fəaliyyətləri barəsində XI- XII əsrlərdə yaşamış müəllif Şərəf Əl-

¹ Артамонов М. И. История Хазар. Л., Издательство государственного эрмитажа, 1962, с.21

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., Т.1. М., Восточная литература, 1963, с.292

³ История Дагестана. Т. 1. М., Наука, 1967 с.194.

⁴ Кумеков. Б.Е Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Алма Ата, 1987, 42 с.

Zaman Tahir Əl-Mərvəzi “Heyvanların təbiəti” (Tabai əl-hayavan) əsərinin türklər haqqında fəslində qıpçaqlar barəsində çox dəyərli məlumatlar vardır.¹

Beləliklə, kimaklar və xüsusilə qıpçaqlar haqqında ilk qeydlər azdır. Bu tayfaların eyni olması hələ heç bir mənbədə tam təsdiqini tapmır. II minilliyin əvvəlinə aid məlumatlara gəlincə, qıpçaqlar artıq kimaklardan ayrı- müstəqil xalq kimi qeyd olunmağa başlayır. Göstərilən müəlliflərin əsərləri qıpçaqların və kimakların Mərkəzi Asiyada fəaliyyətlərini izləmək üçün faydalıdır. Lakin qıpçaqların Qafqazdakı fəaliyyətlərini izləmək baxımından onların əsərlərində heç bir məlumat yoxdur.

Qıpçaqların XI əsrdə etnocoğrafi mövqeyi, dini görüşləri, adət-ənənələri, təsərrüfat həyatını öyrənmək üçün Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri olduqca əhəmiyyətlidir. Bu əsər həm də ona görə dəyərlidir ki, Mahmud Kaşğari köçəri türklərin məskunlaşdığı ərazilərə çoxlu səfərlər etmiş və bilavasitə özünün gördüyü hadisələri qələmə almışdır. Maraqlıdır ki, bu tədqiqatçıya İrtiş çayı üzərində yaşamış kimak xalqı haqqında heç bir şey məlum deyil, onların yerinə o, kay və yemək tayfasını yerləşdirir. Lakin Mahmud Kaşğari qıpçaqların və yeməklərin dillərinin qohumluğu faktını da vurğulayıb. Mahmud Kaşğarının əsərinə əlavə etdiyi xəritə də maraqlıdır. İ.Y. Kraqovskıy bu xəritəni türk xalqlarının yayılma xəritəsi hesab etmişdir. Qıpçaqlar da xəritədə bir neçə yerdə qeyd edilmişdir. Ümumilikdə Mahmud Kaşğarının əsəri XI əsrin I yarısına aid qıpçaqların tarixi, etnoqrafik və dini görüşlərinin tədqiqi baxımından ən mötəbər və müfəssəl mənbələrdəndir.

XII əsrin sonunda yazılmış Mübarək şah Mərvərrudin “Kitab əl-ənsab” (Mənşə, geneologiya haqqında kitab) əsəri indiyə qədər tədqiqatçıların geniş diqqətini cəlb etməmişdir. Əsərdə türk tayfaları, onların adətləri haqqında maraqlı məlumatlar çoxdur. Məsələn, kimakların Cənubi Sibir meşələrində yaşamış uqor xalqlarına aid olan tayfalarla ticarət mallarının mübadiləsi haqqında məlumat maraqlıdır. Onun qeyd etdiyi etnik tayfalar arasında kimak, qıpçaq, uran, kay, yeməklər, bayandur, tatar tayfalarına da rast gəlinir ki, onlar da tarixlərinin müəyyən dövrlərində kimak və qıpçaq etnosiyası birliyinin tərkibinə daxil olmuşlar.

II minilliyinin əvvəlinə aid mənbələri şərh edərkən demək lazımdır ki, tədqiqatçıların ixtiyarında XI əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində Dəşt-i Qıpçaq ərazisində yazılan heç bir orijinal əsər yoxdur. Öldə olan yeganə material o dövrdəki xronistlərin diqqətini cəlb etmiş qıpçaq mənşəli ayrı-ayrı şəxslər haqqında və ya qıpçaqların Xarəzm hakimləri ilə hərbi toqquşmalarının qısa

¹ Метревели Р. В. Дипломатия царицы Тамар. Научная мысль Кавказа, 1998 , №3, с.67-87; <http://www.vostlit.info.texts//> Портал Восточной литературы

şəkildə təsviridir. Bizim əsas mənbələrimiz İbn Əl-Əsir, Məhəmməd Ən-Nəsəvi, Cuzcani, Cuveyni, Rəşid əd-Dinin tarixi əsərləridir.

Əli ibn Əl-Əsirin “Əl-Kamil fit-tarix” (Tarix üzrə tam külliyyat) əsərində XIII yüzilliyin 20-ci illərində Şimali Qafqaz çöllərində işğalçılara qarşı qıpçaqların mübarizəsi haqqında məlumatlar verilir.¹

Monqol hücumlarının müasiri Xarəzmşah Cəlaləddinin tərəfdarı, Xarəzmşahın şəxsi katibi, onun bütün yürüşlərində iştirak etmiş, Orta Asiyalı tarixçi Ən-Nəsəvinin əsəri “Sirat əs-Sultan Cəlal Əd-Din Mankubirti” (Sultan Cəlal Əd-Din Mankubirtinin həyatı) adlanır. Kitabda Xarəzmşah Cəlaləddinin fəaliyyətindən danışılır, eyni zamanda Qafqaz qıpçaqları, xüsusilə Gürcüstan qıpçaqları ilə münasibətləri haqda qiymətli məlumatlar verilir.

Ələ əd-Din Ata-malik Cuveyninin “Tarixi-cahanguşa” (Dünyanı fəth edənlərin tarixi) (1252-1260) adlı əsəriində monqol yürüşləri, Xarəzmşahlar və İranda İsmaililərin tarixi verilmişdir. Əsərdə Xarəzmşah dövləti, xüsusilə Qafqazla bağlı faktlar daha maraqlıdır. Təsvir olunan hadisələrin çoxunun şahidi olmuş, şəxsən Monqolustan, Türküstan və Uyqurustanı gəzmış Cuveyni monqol çöllərindən Xəzər dənizinə qədər olan böyük ərazidə siyasi həyat, xüsusən monqolların Xarəzmşahların ordusu ilə ilk toqquşmaları haqqında geniş məlumatlar verir. Cuveynidə qıpçaqlar və Xarəzmşahın qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə edən bir sıra məlumatlar da vardır.²

Fars tarix ədəbiyyatı öz zirvəsinə XIV əsrin əvvəlində- Fəzlullah Rəşid əd-Dinin “Cami ət-Təvarix” adlı əsəri ilə çatdı (1300-1310/1311). Rəşid əd-Dinin ixtiyarında çoxlu yazılı və şifahi mənbələr var idi. Onların arasında özünün də qeyd etdiyi kimi, çinlilər, hindlilər, uyğurlar və qıpçaqların da əsərləri vardı. Qıpçaqlar tərəfindən yazılmış kitabları tapmaq maraqlı olardı, lakin onlar bizə məlum deyil.

“Cami ət-Təvarix” əsərinin birinci hissəsi 2 bölümdür: a) monqol və türk tayfalarının sadalanması və tarixi; b) Çingiz xanın özünün və varislərinin tarixi.

Türk-monqol xalqlarının tarixinə həsr olunmuş bölmədə köçərilərin etnik əlaqələri, sosial həyatı, məişəti və deyimləri Rəşid əd-Din tərəfindən elə dəqiq və müfəssəl verilmişdir ki, heç bir mənbədə, monqol və çin mənbələri daxil olmaqla belə məlumatlar verilməmişdir. Əsərdə qıpçaqlar və kanqların tarixi üzrə də məlumatlar vardır. O dövrdə hakim olan əfsanəvi ənənəyə dəyər verərək Rəşid əd-Din qıpçaqları və kanqları, digər türk tayfalarını 24 oğuz

¹ История Дагестана. Т. 1 .М., Наука, 1967, с.198

² Артамонов М.И. История Хазар. Л., Издательство государственного эрмитажа, 1962, с.30.

tayfasından törəmiş tayfa kimi qəbul edirdi. Qıpçaqlar haqqında əfsanəvi məlumatlardan əlavə, Rəşid əd-Din bu köçəri xalqın sosial inkişaf səviyyəsini göstərə bilən Çin mənbələri ilə təsdiqini tapan konkret və yetərincə real faktlar gətirir.¹

Xarəzmşahların son dövründə türk tayfaları ilə qarşılıqlı əlaqələrini diplomatik məktublaşma və rəsmi sənədlər də əks etdirirlər. Bu sənədlərin toplusu “Kitab-i inşa” adlanır. Sənədlərdə Xarəzmşahların şimal qonşuları-qıpçaqlara qarşı hücumları, habelə Dəşt -i Qıpçaq və Qafqazda baş vermiş hadisələr haqqında məlumatlar vardır.

Tarixçilərin bəziləri Cənubi Rus, Qafqaz və Qazaxıstan çöllərində qıpçaqlarının vəhşiliyi, hiyləgərliyi və qəddarlığını təsvir edirlər. Əl-Omari bunlara misaldır. Dəşt-i Qıpçağın yaxşı təsviri də məlumdur: sultan-məmlüklərlə, xüsusən monqollarla döyüşün qəhrəmanı Bəybarsın çıxdığı tayfanın vətəni kimi. Lakin monqolların şimali qıpçaq mühitinə assimilyasiyası prosesini qeyd etdiyi hissə daha mühümdür: “Qədimdə bu dövlət qıpçaqların ölkəsi idi, lakin tatarlar buranı tutduqdan sonra qıpçaqlar onların tabeliyinə keçdi. Sonra onlarla qarışıb doğmalaşdılar və torpaq onların təbii irqi keyfiyyətinə üstün gəldi, onların hamısı (tatarlar) qıpçaqlar kimi oldu”².

İbn Bətüdə Dəşti-Qıpçaq sakinlərinin məişəti, onların etnoqrafik özəllikləri, qıpçaqların məskunlaşdığı ərazilər, o cümlədən Qafqaz haqqında da məlumatlar verir.

Faktik materialın zənginlik dərəcəsi, qıpçaqların ictimai-iqtisadi həyatının müxtəlif tərəflərinin işıqlandırılmasına görə ilk yerə qədim rus salnamələrinin verdiyi məlumatları qoymaq lazımdır. Məlumdur ki, poloveslər XI əsrin ortalarından Cənubi Rus çöllərində möhkəmləndilər və qədim Rus dövlətinin qonşusu oldular. Bu qonşuluq monqolların hücumuna qədər davam etmişdir.

Gürcü mənbələrində qıpçaqlar haqqında məlumatlar XI əsrin II yarısına aiddir. Bu da onların Ön Qafqaz çöllərində həqiqətən yayıldığını göstərir. Leontiy Mrovelinin “Gürcü çarlarının- ilk atalar və qohumların tarixi” əsərində qıpçaqlar “buntürklər” (bulqarlar -S.İ)adlanan tayfalarla yanaşı qeyd edilir.³

Qıpçaqların Şimali Qafqaz çöllərinin tarixi arenasına fəal çıxışı haqqında ilk məlumat XI əsrin gürcü tarixçisi Cuanşerin “Çar Vaxtanq Qorqasalın həyatı” əsərində verilmişdir. Əsərdə 1118-1120-ci və daha sonrakı illərdə təxminən 45 min seçmə qıpçaq döyüşçü ailəsinin Gürcüstana köçməsi və onların

¹ История Дагестана. Т. 1. М., Наука, 1967, с.82

² Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение АН СССР. М.-Л., 1950, с.215

³ Артамонов М. И. История Хазар. Л., Издательство государственного эрмитажа. 1962, с.35.

bu ərazilərdəki fəaliyyətləri haqda məlumatlar vardır. Basiliyin “Çariça Tamaranın həyatı” adlı əsərində isə IV Daviddən sonra və Tamaranın hakimiyyəti dövründə (1184-1211) Gürcüstanda qıpçaqların fəaliyyəti, onların ictimai quruluşu və “yeni qıpçaqların” Gürcüstana köçürülməsi işıqlandırılmışdır.

Suriya tarixşünaslığının böyük nümayəndəsi Mixail Suriyalının türkdilli xalqlar və qıpçaqlar haqqında verdiyi məlumatlar diqqətəlayiqdir. Bu müəllifin əsərində (XII əsr) türklərin ölkəsi, onların məşğuliyyəti, məişət və adətləri haqqında xüsusi fəsil vardır. Mixailin xronikası əsas etibarilə türk-səlcuqlara həsr olunsa da, burada bizim üçün köçəri tayfaların Orta Asiyaya və Yaxın Şərq ölkələrinə köçməsi haqqında məlumatlar mühümdür. Onun türklərin inancları və totemləri haqqında (boz qurd) rəvayətləri də maraqlıdır. Qıpçaqların düşmən hücumu zamanı öz köçəri düşərgəsinin ətrafını arabalarla bağlamaq haqqında məlumatlar əhəmiyyətliyə.

Qıpçaqların XII-XIII əsrlər tarixini işıqlandırmaq, onların antropoloji tipini müəyyən etmək üçün Çin mənbələrində bir sıra mühüm faktlar vardır. Məsələn, “Qanmu” əsərlərində qıpçaqların xarici görünüşü haqqında məlumatlar verilir. Çin sülalə tarix əsəri “Yuanşi” qıpçaqlar və kanqların XII -XIII əsrlərdə Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqin bir sıra ölkələri ilə siyasi və ticari əlaqələri, bu tayfaların dövlətçiliyi, onların hərəkəti, əsasən Dəşti-Qıpçaq və Mərkəzi Monqolustanın XIII əsrin II yarısında şərq diyarlarında hərəkət etməsi haqqında məlumatlar verir. Bu mənbədə müsəlman mənbələrindən fərqli olaraq qıpçaq və kanqlarda xan hakimiyyətinin atadan oğula varisliklə verilməsi haqqında birbaşa məlumatlar vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi qıpçaqların Qafqazda məskunlaşması ilə bağlı baş vermiş tarixi hadisələr və qıpçaqların mədəniyyətinin Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti və ictimai-siyasi həyatına təsiri və buraxdığı izləri araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Qıpçaqların mənşəyi və ilkin ana vətənləri problemini işıqlandırılmaq
- Kiyev Rusu ilə qıpçaqların siyasi və etnik əlaqələrini tədqiq etmək
- Şimali Qafqaza qıpçaqların köçü, onların Şimali Qafqaz xalqlarının tarixində oynadıqları rolunu araşdırmaq
- Cənubi Qafqaz ölkələrinə qıpçaqların köçü, onların bu ölkələrin siyasi, ictimai və etnik həyatında oynadıqları mühüm rolunu tədqiq etmək
- Qafqazın iqtisadi və ticarət əlaqələrində qıpçaqların oynadıqları rolunu izləmək və tədqiq etmək
- Qafqazın sonrakı mədəni, etnik və ictimai həyatında qıpçaq amilinin rolunu (qıpçaq irsini) araşdırmaq

Monqolların və Xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşləri dövründə Qafqazda qıpçaq amilinin əhəmiyyətini tədqiq etmək, qıpçaqların bu yürüşlərdən sonrakı taleyinə nəzər salmaq

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqat işinin mövzusu orta əsrlər dövrünə aiddir və buna görə də tədqiqat zamanı istifadə olunan metodlar da müxtəlifdir. Qaynaqların və ədəbiyyatlar sistemləşdirilmiş, müqayisəli təhlil edilmiş və bunların əsasında ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarılmışdır. Eyni zamanda müasirlik, tarixi təhlil, analiz və sintez metodlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ilk növbədə problemin qoyuluşu ilə izah olunur. Tədqiqat işində qıpçaqların Qafqazda məskunlaşmasının səbəb və nəticələri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliklərinə aşağıdakıları da aid etmək olar:

-Qıpçaqların Şimali Qafqazdakı etnik, siyasi və ictimai fəaliyyətləri kompleks şəkildə, geniş araşdırılmışdır

-XI-XIII əsrlərdə Gürcüstanda qıpçaqların siyasi və etnik fəaliyyətləri tədqiq edilmiş, Gürcüstanın birləşdirilməsində, səlcuqlarla siyasi münasibətlərində, gürcü xalqının etnik formalaşmasında qıpçaqların həlledici rolu göstərilmişdir

-Azərbaycanda qıpçaqların fəaliyyəti araşdırılmış, Atabəy Eldənizlər dövlətinin qıpçaq mənşəli olması məsələsi tədqiq edilmiş, qıpçaqların Azərbaycanın etno-siyasi həyatında oynadıqları rol öyrənilmişdir

-Cənubi Qafqazda meydana gələn fəaliyyət göstərmiş, xristian Axısqa qıpçaq atabəyləri dövlətinin tarixinə nəzərə salınmış və öyrənilmişdir

-1225-1231-ci illərdə Xarəzmşah Cəlaləddinin Cənubi Qafqazda fəaliyyətində qıpçaq amilinin rolu tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın əməli-təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin əsas müddəə və nəticələrindən türk xalqlarının, Qafqaz və Rusiya tarixinin öyrənilməsində, türk xalqlarının tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, orta əsrlər Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində ixtisas kurslarının aparılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Həmin kafedranın 11 iyul 2013-cü il tarixli iclasında ilkin, 05 noyabr 2014-ci il tarixində isə ikinci dəfə müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya mövzusu üzrə nəşr olunmuş məqalə və tezislərdə tədqiqatın əsas məzmunu, başlıca müddəə və nəticələri öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq bazası şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi, əməli-təcrübi əhəmiyyəti verilmişdir.

Dissertasiyanın üç paragrafdan ibarət olan **birinci fəsl**i “**qıpçaqların mənşəyi və etnik tarixinə**” həsr edilmişdir. **Birinci fəslin I paragrafında qıpçaqların mənşəyi** haqda məlumat verilmişdir. Qıpçaqların adlarının mənbələrdə işlənmə probleminə diqqəti akademik Bernştam çəkmiş, onlara Çin yazılarında “Tsyuyeşhe” deyildiyini göstərmişdir. Bəziləri bu fikrə etiraz etsələr də, onu əsaslı təkzib edən də olmamışdır¹.

«Qıpçaq» adı bizim dövrə qədər olan tarixşünaslıqda göstərilən formada VIII əsrin ortalarına gedib çıxır. Bu etnonim daş sütun üzərində vurulmuş (Selenqa daşı) yazıda qeyd edilmişdir. Sitatda bildirilir ki, türklərin müəyyən müddət tabeliyində olan toquz oğuzların (uyğurlar) ölkəsində hakim tayfa qrupu türklər və qıpçaqlar idi.² “Selenqa daşı”ndakı “Türk-qıpçaqlar hökmranlıq edirdilər...” cümləsinə baxsaq, iki etnik adın birgə çıxış etdiyi görünür. Mərkəzi Asiyanın orta əsrlər tarixində tanınmış dövlət qurumları-I və II Şərqi Türk Xaqanlığını yaratmış türklər, əslində tarixən qıpçaq və ya türklərin hakim sülalə nəslı olmuşdur.

Türk və qıpçaqların adının yazılı abidələrdə bir çəkilməsi göstərir ki, onlar Mərkəzi Monqolustanda uyğurlar üzərində siyasi nüfuza malik olmuşlar. Uyğurların başçısı Eletmiş Bilgə xaqan 744-cü ildə-müttəfiqləri məğlub etdiyi ildə- yazır ki, onlar uyğurlar üzərində 50 il hökmran olmuşlar. Selenqa daşında bu söz “türklər –sirlər” deyə verilir. Uyğur mənbələrində “sir” termini ilə qıpçaqlar verilirdi. Başqa bir türk abidəsi İxe Xoşutu isə sirlərin çarını “sir irkin” deyə göstərir³. Eyni tayfanın adı Çin mənbələrində “se” oxunur. VII əsrin sonu Çinlilər qıpçaqlara “seyanto” deyirdilər. I minilliyin ortalarında seyantolar Tele birliyinə tabe idilər. Çin mənbələri də bunu göstərir.⁴

VII əsrin ortalarında Şərqi Göytürk xaqanlığının zəifləməsi ilə Seyanto tayfa birliyi yarandı. Lakin Çinin siyasi müdaxiləsi nəticəsində tayfa birliyi

¹ Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок. М.-Л., АН СССР, 1946, с.43

² Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Т.1. М.,Филологический факультет, СПбГУ 2005, с.64

³ Гумилев Г.Н. Три исчезнувшие народа. Страны и народы Востока. Т. 2. М., 1961, с. 61

⁴ Арсланова А.А. Кыпчаки термин Дашт-и Кыпчак (по данным персидских источников XIII-XVIII вв)// Национальный вопрос в Татарии до октябрьского периода. Казань, 1990, с.16

parçalandı¹. Seyantonun yeni dirçəlişi II Göytürk xaqanlığı ilə bağlıdır. Göytürklərin ordusu ilə seyantolar başqa xalqlar və çinlilər üzərində çoxlu qələbələr qazandılar. VIII əsrin 40-cı illərində türk -sir tayfa birliyinin dağılmasından sonra onlar türklərin taleyini bölüşdülər. Lakin Türk adı yaşadı. Seyantolar isə tarix səhnəsinə qıpçaq adı ilə qayıtdılar.²

Alimlər “qıpçaq” etnoniminin yaranmasını məhz II Göytürklərlə birgə seyantoların məğlubiyyəti ilə bağlayır, etnonimin “bədbəxt”, “alçaldılmış” mənaları daşdığını göstərirlər. Zamanla bu adın ilkin mənası unudulmuş, yeni əfsanə yaranmışdır.³ Təəssüf ki, qıpçaqların xarici görünüşü haqqında, yalnız bir neçə dolay məlumat vardır. Çinlilər Moçjo xaqan öldürüldükdən sonra Göytürk taxtına sarıbaşlı türklərlə birləşən moçjo türklərinin iddialı olmasını göstərirlər. Nəticədə Göytürk taxtına Bilgə xaqan oturmuşdu.⁴ Göytürklərin tabeliyində olan türk xalqlarının taxt uğrunda göytürklərlə bərabər hüquqlarda mübarizə aparmamışlar. Bəzi tabe olmayan və hərbi gücünü saxlayan tayfalar da göytürklər tərəfindən məğlub edildilər. Yalnız mənbələrdə türklərlə adı bir çəkilən “sirlər”-qıpçaqlar qalmışdı.⁵ Qıpçaqların fiziki və üz quruluşu barəsində Rus, Avropa, Çin və Türk mənbələrinin verdikləri məlumatlar eynidir. Onlar da qıpçaqların sarışın və mavi gözlü olduqlarını qeyd etmişlər. A.Kunik ilk dəfə olaraq belə bir fikir

¹ Зуев. Ю. А. Каганат се-янто и кимеки (к Тюркской этногеографии Центральной Азии в середине 7 в.). Shygys 2004, No 1, c.11-21, No 2, c.3-26. Институт Востоковедения им. Р. Б.Сулейменова. <http://s155239215.onlinehome.us/Turkic/20Roots/201Seyanto/Zuev> Seyanto Ru.html

² Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках / Türcolologica, 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л., 1986, с.157

³ Ф.Рашидаддин Джами- ат- таварих (сборник летописей) .пер. с персидского Л.А. Хетагурова. Издательство Академии Наук СССР, с.80

⁴ Qumilyov Lev. Qədim Türklər. Bakı, Elm, 1993, s.129

⁵ Ю.А.Евстигнеев. Кипчаки, половцы и куманы и их потомки// К проблеме этнической преемственности. М., Астерион, 2001, с.24

irəli sürmüşdür ki, “poloves” sözü qədim slavyan sözü “plava” “saman” sözündən yaranmışdır və buradan da, solğun, ağ-saman rəngi¹ yaranmışdır.

IX əsrin sonu- X əsrin ortaları qıpçaqlar kimak xaqanlığına müttəfiq tayfa kimi daxil olduqlarına görə alman alimi Markvart qıpçaqların monqol mənşəli olduqlarını söyləmişdir.² Lakin mənbələrin və müəlliflərin çoxu qıpçaqların türk mənşəli seyanto tayfasından olmalarını göstərir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin II bölməsi “Qıpçaqların erkən tarixinə” aid edilmiş, ardıcıl olaraq, onların Göytürk xaqanlığının, daha sonra uyğur və kimakların tərkibində siyasi fəaliyyətlərinə toxunmuşdur. Amma daha çox diqqət kimak-qıpçaq münasibətlərinə verilmişdir. Kimakların qıpçaqlarla sıx bağlı olduqlarını müəlliflərin çoxu qəbul edir. Qıpçaqların tarixi bu əlaqələr nəzərə alınmadan araşdırıla bilməz. Əgər mənbələrdə “kimak” və “qıpçaq” terminləri ilə ifadə olunan tayfa qurumlarının iki müxtəlif adı mövcuddursa, onda bu adlar iki bir-birindən fərqli xalqın olduğu faktını əks etdirməlidir. Ancaq məsələ bir az fərqlidir. Birincisi, qıpçaq və kimakların türk olması tarixi biliklərin müasir səviyyəsində şübhə doğurmur. İkincisi, məlumdur ki, ilk anlardan bu günə qədər qıpçaqşünaslıqda kimaklar və qıpçaqlar eyni xalq olması fikri vardır və fərqlər sırf xronoloji baxımdandır, o mənada ki, birinci kimaklar, sonra isə qıpçaqlar olmuşlar. N.A. Aristov yazırdı: “əgər kimaklar komanlar deyilsə, onda hər halda onlar qıpçaq nəslinin müttəfiqi olmalıdırlar”.³ İ. Markvart⁴, V.V. Bartold⁵, L.Potapov qıpçaqları kimakların qərb qolu sayırlar⁶. Müəlliflərin əksəriyyətinin bu nəticəyə gəlməsinə əsas verən argument X əsr anonim fars müəllifinin “Hüdudd əl-ələm” əsərində kimakların ölkəsində “Əndar əz-Xifçək” adı altında bir vilayət haqda qeydidir.⁷

Fars tarixçisi Qərdizi əsərində kimakların və qıpçaqların soykökü haqqında keyli əfsanələr və faktlar verir. Əfsanələr fantastik süjetdədirlər. Amma onların tarixi əsası vardır. Kimaklar İrtişə tatar mühitindən ayrılaraq İrtişə

¹ К.В.Кудряшов. Половецкая степь Москва ОГИЗ. Государственное издательство географической литературы, 1948, с.18

² Маркварт Й. О происхождении народа куманов. Берлин 1914 (Перевод Алина Немирова декабрь 2002). 2011.06.10 ihtik_history 4049

³ Арсланова А.А. Кыпчаки термин Дашт-и Кыпчак (по данным персидских источников XIII-XVIII вв. / Национальный вопрос в Татарии до октябрьского периода. Казань, 1990, с.13

⁴ Маркварт Й. Göstərilən əsəri.

⁵ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., Т.1, М., Восточная литература, 1963, с.340

⁶ Потанов Л. П. Очерки по истории алтайцев. М.-Л., ОГИЗ 1953, с.144

⁷ <http://www.vostlit.info.texts//> Портал Восточной литературы.

gəlməklə Qardizinin əfsanədə qeyd etdiyi yeddi əcdadın eponimləri ilə adlanan tayfaları birləşdirən etnosiyasi birlik yaratdılar. Qardizi bu tayfalar sırasında qıpçaq və yeməkləri VI-VII əsrlərdə Altay dağları-İrtişin yuxarı hissələrində yerləşdirir. Qardizinin kımakların ilkin yaşayış yerinin İrtişdən daha şərqdə, Monqolustanın şərq hüduddlarında olması haqqında məlumatlarını başqaları da təsdiqləyir¹. Qərdizi və başqa başqa müsəlman mənbələrinin kımaklar haqqında məlumatlarına arxalanan alimlər kımakları monqol mənşəli tayfa sayırlar. Lakin bu tayfa birliyində xeyli türk tayfası cəmləşdiyi üçün türklərlə qaynayıb, qarışma dərin olmuş, Qərdizi “ılan xalqı” adı ilə monqollar deyil, türkləri nəzərdə tutmuşdur. Başqırd qıpçaqları arasında “yelan xalqı” adlı tayfanın olması da bunu sübut edir.²

X əsrdə kımak tayfa birliyinin dağılmasından sonra qıpçaqların 2 istiqamətdə hərəkəti başladı. Birinci tayfalar Qazaxıstan çöllərinə köçdülər. Burada XI əsrin ortalarında qüvvətli qıpçaq birliyi yarandı³. XI əsrin sonunda onlar Yangikent, Cend və Sırdərya vadisinin şəhərlərini işğal edirlər. İkinci dəstə Volqaboyu çöllərlə qərbə hərəkət edərək XI əsrin sonunda Qara dənizin qərb sahillərinə qədər böyük bir ərazidə siyasi hegemonluğu öz əlinə aldı.

Dissertasiyanın birinci fəslinin III bölümü “Qıpçaq-Rus münasibətlərinə” həsr edilmişdir. Qıpçaqların Cənubi Rusiya və Şimali Qafqaz çöllərinə neçənci əsrdə gəlmələri məsələsində müəlliflər yekdildirlər-XI əsr. Lakin dəqiq xronologiya mübahisəlidir. Sonrakı problemli məsələ qıpçaqların Şimali Qafqazın məhz hansı ərazilərində məskən salmaları, buralarda yayılma arealıdır. Təəssüf ki, bu məsələdə də dəqiqlik yoxdur..

Qıpçaqların Cənubi Rusiya və Şimali Qafqaz çöllərinə köçünü bəzi alimlər 1030- cu ilə aid edirlər. Bunu Fəxrəddin Qırzioğlu, Y. Evstiqneyev də təsdiq edirlər.⁴ Bu fikrin tərəfdarları ərəb və gürcü tarixçilərinin məlumatlarına əsalanırlar. Belə ki, İbn Xordadbeh əsərində Dəşt-i Qıpçağın coğrafiyasını verir.⁵ Məlumatın XI əsrin ortalarında verildiyi nəzərə alınsa, qıpçaqların bu ərazilərdə möhkəmlənməsi bir müddət sürməli idi. Bu tədqiqatçıların fikrinə

¹ Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. По арабским источникам. Алма-Ата, Гылым, 1972, с.65

² Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, Гылым 1996, с.124

³ Mahmud Kaşğari. Divani lügət-it türk. (tərcümə edəni: Bəsim Altay). Ankara, 1992, s.65

⁴ Евстигнеев. Ю.А. Кипчаки, половцы и куманы и их потомки// К проблеме этнической преемственности. М., Астерион, 2001, с.54; Kırzioğlu M.F. Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltuda Hristyan Atabeyler Devleti (1268-1578). www.sosyaltbil.selcuk.edu.tr. dergi.sayi 1

⁵ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, Элм, 1986 (пер. Н. Валихановой), с.132

əsas verən mənbələrə gürcü məxəzləri də daxildir. Gürcü salnaməçilərinə qıpçaqlar ruslarla təmaslardan öncə məlum idilər¹.

İkinci qrup alimlər qıpçaqların Şimali Qafqaz və Cənubi Rusiya çöllərinə köçünü X əsrin sonları- XI əsrin ilk illərinə aid edirlər (Pletnyova, Klyashorniy, Kumekov). Pletnyova qəbir abidələrinin, Azov və Aşağı Don ətrafındakı qıpçaq heykəllərinin tədqiqi nəticəsində bu fikrə gəlmişdir.²

Rus salnamələrində qıpçaqların adı (poloves) ilk dəfə 1055- ci ildə İpatyev salnaməsində çəkilir. Rus çöllərində ilk qıpçaq xanı Boluş adlandırılır.³..

“Poloves” adının mənşəyi məsələsi tarixşünaslıqda mübahisəlidir. Bu sözün ilk açıqlamasını XVI əsrin əvvəlində Polşa alimi Matfey Mexovski vermişdir. O “poloves” sözünü rus dilinə “ovçu” və “qarətçi” kimi çevirmişdir.

1060-cı ildə qıpçaqlar ruslara ilk dəfə hücum etdilər. Çerniqovlu Svyatoslav öz drujinası ilə qıpçaqları geri oturmağa bildi. 1061-cı ilin yanvar- fevralında qıpçaqlar yenidən qayıtdılar. Həmin ildə Çerniqov və Pereyaslav knyazları Svyatoslav və Vsevolodun apardığı döyüşlər göstərirdi ki, Don ətrafı çöllərdə qıpçaqlar yaşayırdılar.⁴ Cənub-Şərq torpaqlarına yeni yürüş 1068-cı ildə oldu. Bu dəfə Lte (Pereyaslav) çayı üzərində rusların birləşmiş polkları qıpçaq dəstələri ilə görüşdülər. Lakin, həmin döyüşdə rus-slavyan dəstələri darmadağın edildi.

Bu dövrdə qıpçaqların qərb qolu olan kuman cəmiyyəti də inkişaf edirdi. Onlar Dnepr-Dnestr çayları arasındakı ərazidə yaşayırdılar. Kuman-qıpçaqlar əkinçiliklə də məşğul olmağa başlamışdılar. 1071-ci il salnaməsinə görə, qıpçaqlar Rostovs və Neyatin şəhərlərindən gəlmişdilər. Bu şəhərlər Dneprin sağ qolu Rosa çayının sağ sahillərində yerləşirdi. Çayın sahilinin meşələrlə örtülü olması çöldən çaya yaxınlaşmağı çətinləşdirirdi. Çaya yalnız Dneprin ətrafı ilə Rosaya gedən yol vasitəsi ilə düşmək olardı. Qərbdən Buq ətrafından meşəliyi yarıb keçmək mümkün idi. Görünür, 1071-ci ildə baş verən döyüşlər də bu məsələlərlə əlaqədar idi.⁵

1092-ci ildə quraqlıq zamanı kuman-qıpçaq ordusu yeni hücumla başladı. Qərbi Ros şəhərcikləri-Priluk və Poseçen ələ keçirildi. Kuman-qıpçaqlar öz aralarında birləşə bilmişdilər və roslu knyaz Vasilko Rostislaviçlə əlaqə sax-

¹ Мровели Леонтий Картлис. Цховреба «Жизнь Картлийских царей». М., Наука, 1979, с. 23

² Плетнева С.А. Половцы. М., Наука, 1990, с. 61

³ Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века) Издательство Воронежского Университета 2003, с.78

⁴ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. М., Вече, 2011, с.36

⁵ Коргалов.В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной России.

Феодальная Русь и кочевники. М., Высшая школа, 1967, с.37

layır, basqınlarda ona kömək edirdilər¹. 1111 və 1116-cı illərdə rus döyüşçüləri qıpçaq şəhərlərindən bəzilərini ələ keçirməyə nail olmuşdular.

Bu dövrdə Dnepr ətrafı torpaqlar xan Bonyakın əlində idi. 1107-ci ildə Bonyak və Şarukan Pereyaslavl knyazlığı üzərinə yürüş edib, Lubna şəhərinə gəldilər. Ruslar qəfildən qıpçaqlara hücum etdilər. Qıpçaqların çoxu və Bonyakın qardaşı Taaz öldürüldü. Suqorkan öz qardaşları ilə əsir düşdü. Şarukan isə zorla canını qurtardı.²

Vladimir Monomaxın fəaliyyəti qıpçaqların siyasi birliklərinin dağılmasına səbəb oldu. Qıpçaqlarla rusların son hərbi toqquşmaları 1185, 1191-ci illərə aiddir. Bu döyüşlərdə ruslar məğlub olsalar da, artıq hərbi təşəbbüs onların əlində idi.

Dissertasiyanın üç bölmədən ibarət **ikinci fəslı qıpçaqların Şimali Qafqazdakı fəaliyyətlərinə** aiddir. **İkinci fəslinin I bölümü “IX-X əsrlərdə qıpçaqların köçü ərəfəsində Şimali Qafqazda etno-siyasi vəziyyət”** şərh edilmişdir.

Xəzər xaqanlığının zəifləməsi ilə Şimali Qafqaz çöllərində etno-siyasi vəziyyət kökündən dəyişdi. Xəzər xaqanlığı öz hərbi qüdrəti ilə Şimali Qafqaz ərazilərinə xarici basqınlara qarşısını almaqla yanaşı, yerli etnik formalaşma proseslərinin normal cərəyan etməsinə şərait yaradırdı.

X əsrin 40-cı illərində Xəzər xaqanlığından ilk Səməndər ayrıldı³. Səməndər hökmdarları üzde xəzərlərə tabe olsalar da, siyasi hadisələrdə müstəqil idilər. Səməndər çarları İl-təbər titulu daşıyırdılar. Ərəb mənbələri şəhərə tabe olan ərazilərə Haydan deyirdilər. İbn Rüşd Səməndər əvəzinə bu əraziləri Haydan adlandırır. Minorski bunu “Haydak” deyər tərcümə edir.

IX əsrin ortalarında Xəzər xaqanı İosif İspaniya səfiri Xasday ibn Şafruta məktubunda xaqanlığın aşağı sərhədlərində sərihləri sadalamışdı. İosif sərihlərin öz çarları olduğunu göstərir.⁴ Mənbələr sərihlərin ətraf ölkələrə qərarçi yürüşlər etdiklərini göstərir. Sərir hökmdarları X əsrin sonunda Şimali Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan rus knyazları ilə də əlaqələr saxlayırdılar.

Xəzərlərin dağılmasından sonra çiçəklənən dövlətlərdən biri Alan birliyi idi. Alanların Şimali Qafqaza sarmatlarla birgə gəlməsi, bu vaxtdan da Şimali Qafqazda baş verən proseslərdə fəal iştirakları şübhəsizdir.⁵ Alan birli-

¹ Пашуто В.В. Внешняя политика Древней Руси. М., Наука, 1983, с.116

² Коргалов. Göstərilən əsəri, s.45

³ Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X-XIII в.в. СПб., Издательство СПб Университета, 1994, с.189

⁴ Гусейнзаде Р. Кавказ и Кыпчаки. Баку 2013, стр 26\\ tnu.podelise.ru >docs/index

⁵ Гаглойти Ю.С.Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тб., Мецниереба, 1966, с.112

yinin yüksəlişi XIII əsrin 20-ci illərində monqolların Şimali Qafqaza yürüşünə qədər davam etdi. Alanlar Şimali Qafqazda Saltovo -Mayatsk mədəniyyətinin yaradıcıları idilər.

Qıpçaqların gəlişi ərəfəsində Şimali Qafqazın etnik həyatında rol oynayan türk xalqlarından biri də peçeneqlər idi. “Peçeneq” etnosu haqqında ilk məlumat VIII əsr Çin mənbələrinə aiddir. Qaraçaylar isə bu xalqa “bızınqılı” deyirdilər. Peçeneqlər əvvəl Xəzər xaqanlığı ərazisində məskən salmış, sonra xəzərlərə məğlub olaraq, çölün qərb hissəsinə köçmüşdülər. Peçeneqlərin qaraçay-balkar xalqının soykökündə iştirak məsələsini arxeoloji cəhətdən araşdıran şəxs Y. P. Alekseyeva olmuşdur.¹

Qıpçaqların Şimali Qafqaza axınından əvvəl bu ərazilərdə məskən salan xalqlardan biri aslar idi. Asların Qafqazın qədim xalqlarından biri olması məsələsi tarixşünaslıqda əvvəldən sübut edilmişdir. İndiki adıqların babaları olan aslar X əsrin sonlarından xəzərlərə tabe olmayaraq müstəqil siyasi birlik yaratdılar. Asların² birliyinə “yabqu” başçılıq edirdi.

Xəzər xaqanlığının dağılması öndə Tmutarakan knyazlığı olmaqla rus knyazlarının Şimali Qafqaza ekspansiyasına yol açdı. Amma bu ekspansiya siyasəti qıpçaqların Şimali Qafqaza və Cənubi Rus çöllərinə köçmələri ilə uzun müddətə təxirə salındı.

İkinci fəslin II bölümündə “qıpçaqların Şimali Qafqaza köçü və onların siyasi quruluşu “haqqında məlumatlar verilmişdir..

Qıpçaqların Şimali Qafqaz çöllərində görünməsi vaxtı haqqında tədqiqatçıların fikirləri fərqlidir. Bəzilərinə görə, qıpçaqların Şimali Qafqaz çöllərində görünməsi XI əsrin ortalarına aiddir. Bəzi alimlərə görə, XI əsrin ortalarında qıpçaqlar artıq Şimali Qafqazda hakim qüvvə idilər. Belə bir proses isə müəyyən vaxt almalı idi.

Bəzi müəlliflər qıpçaqların Şimali Qafqazın siyasi həyatındakı rolunu qismən inkar edirlər. Bəziləri isə əksinə bu məsələdə qıpçaqların fəallığının tərəfindəirlər. Daha çox arxeoloji mənbələrə arxalanan alimlər qıpçaqların Şimali Qafqaz ərazilərinə köçlərini XI əsrin əvvəllərinə aid edirlər³. Əslən Şimali Qafqazdan olan müəlliflər isə qıpçaqların Şimali Qafqaza köçlərinin IX

¹ Алексеева Е.П. Археологические памятники Карачаево-Черкесии. М., Наука, 1992, с. 71

² Половинкина Т.В. Черкесия-боль моя. Исторический очерк (древнейшее время-XX век) Майкоп, Адыгея, 2001, с.100

³ Алексеева Е. П. Карачаевцы и Балкарцы - древний народ Кавказа. Черкесск 1963.

əsrədən başlayaraq mərhələli şəkildə baş verdiyini söyləyirlər.¹ Tarixçilərin hamısı Şimali Qafqazda məskən salmış qıpçaqların siyasi və etnik cəhətdən yekdil olmadıqlarını göstərirlər. Amma buna baxmayaraq qıpçaqlarda vahid mərkəzi idarə orqanı olmuş, etnik nüvəni isə qıpçaqlar təşkil etmişlər.

Beləliklə, gürcü və müsəlman müəlliflərinin məlumatlarına görə, Şimali Qafqazda məskən salan qıpçaqlar siyasi və etnik cəhətdən dağınıq tayfa birliyi kimi fəaliyyət göstərmiş, bəzi hallarda ayrı-ayrı tərəflərdə vuruşmuşlar. Bunu gürcü yazılarında gürcülərin Dərbəndə yürüşləri zamanı onlarla vuruşan “Dərbənd qıpçaqları” haqda xəbərlər təsdiq edir.

Dissertasiyanın **ikinci fəslinin III bölümü “qıpçaqların Qafqazda yayıl- dıqları ərazilər. Şimali Qafqazda qıpçaqların fəaliyyəti** probleminə həsr edilmişdir. Yazılı mənbələrdə qıpçaqların Qafqazda yayılma məkanı–Taman yarımadası, Kuban ərazisi, Sunja çayı boyu ərazilər göstərilir.² XX əsrin 50- ci illərində qıpçaqların Qafqazdakı, fəaliyyətləri ilə bağlı tədqiqatlar genişlənməmişdir. Yeni məlumatlar qıpçaq birliyinin ərazisinin Şimali Qafqazdan Dərbəndədək uzandığını göstərmişdir.³ Həm dil, həm də arxeoloji materiallar qıpçaqların Şimali Qafqaz xalqlarının həyatında mühüm rol oynadıqlarını göstərir. H.H.Biciyev, R.Tebuyev, L.İ.Lavrov isə yerli xalqların həyatında qıpçaqların IX əsrin sonlarından iştirak etdiklərini qeyd edirlər.

Şimali Qafqazda qıpçaqların təsirinə məruz qalan xalqlardan biri kumıqlardır. Qıpçaqların kumıqların ərazilərinə köcməsi XI əsrin ortalarına aiddir. Mənbələr bu ərazilərdə yaşayan qıpçaqlara “Dərbənd qıpçaqları” demişlər.⁴

Dissertasiyanın **üçüncü fəslə qıpçaqların Cənubi Qafqazda fəaliyyətləri. Monqollara qarşı mübarizəyə** həsr edilmişdir. **İlk bölümü “XI-XIII əsrlərdə qıpçaqlar və Cənubi Qafqaz xalqlarına”** həsr edilmişdir. Qıpçaqların Cənubi Qafqaz ölkələri, xüsusilə Gürcüstanla qarşılıqlı əlaqələri verilmişdir. Mənbələrdən qıpçaqların Cənubi Qafqaza iki yolla gəldikləri məlum olur: Cənubi Qafqaz ölkələri hökmdarlarının köçürmə siyasəti; Bu məsələdə Gürcüstan çarları öndə gəlirdilər. İkinci qul bazarları vasitəsilə satın alınmaq, ya qulam, ya da məmlük kimi başqa ölkələrin ordularında xidmət edərək yüksəlmək. Bunlardan Şəmsəddin Eldənizin rəhbərlik etdiyi Eldəniz-

¹ Биджиев Х.Х. Тюрки Северного Кавказа. Черкесск 1993. [http:// gsexpert.ru/ templates/Library/images/logo.gif](http://gsexpert.ru/templates/Library/images/logo.gif)

² История Кабардино-Балкарской АССР с древнейших времен до наших дней. Т.1. Нальчик, Эльбрус, 1987, с.67

³ История Кубани с древнейших времен до XX века. Учебное пособие, Краснодар 2001 (ресурс 2011.06.10_ ihtik.history_2317)

⁴ Крым, Северо-Восточнее Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV- XIII века. М., Научка, 2003, с.145

Atabəylər və Axisqa Atabəyləri dövləti həm hərbi, həm də iqtisadi gücünə görə xeyli fərqlənirdilər

Qıpçaqlar Cənubi Qafqaz mənbələrinə hələ bu ərazilərə köçməmişdən qabaq məlum idilər. İlk dəfə qıpçaqlara gürcülər diqqət yetirmişlər.¹ Dövləti möhkəmləndirdikdən sonra IV David Səlcuqlara qarşı mübarizəyə başladı. Rus və Şimali Qafqaz çöllərindəki siyasi vəziyyət IV David üçün əlverişli fürsət yaratdı. 1104-1115-ci illərdə knyaz Vladimir Monomax qıpçaqlara zərbə vurub, onları məğlub etdi. Nəticədə qıpçaqlar geri çəkilməyə, bəzi tayfalar isə başqa ölkələrdə yer axtarmağa başladılar.² Səlcuqların zəifləməsindən yararlanan IV David isə dövlətin sərhədlərini Ani, Dvin və Tiflis şəhərləri hesabına böyütməyə çalışırdı. Bu məqsədlə o, 1118-ci ildə 40000 qıpçaq ailəsinin Gürcüstana köçürdü və köçürülən qıpçaqlara xristian dini qəbul etdirildi.

Türk müsəlman dövlətlərinin hökmdarları ilə IV David arasında yazışmalarda müsəlman ölkələrinin rəhbərləri IV Davidi “Abxazların hökmdarı” kimi tanıyırlar. Metrevelinin söylədiyi kimi “Abxaziya” dedikdə Gürcüstan nəzərdə tutulurdu.³ Bəzi məktublarda isə IV David “Xalqların müdafiəçisi, gürcülərin, abxazların, şakaların, alanların, xəzərlərin hökmdarı” adlanır.⁴ Müsəlman müəlliflərin abxazlar dedikdə gürcüləri nəzərdə tutduqlarını düşünsək, gürcü tayfalarının kimliyi məsələsi açıq qalmış olur. Güman ki, “Gürc” dedikdə müsəlmanlar indiki gürcüləri deyil, əslində burada məskən salmış qıpçaqları nəzərdə tuturdular.

İlk gürcü basqınları Şirvana oldu. 1117-ci ildə gürcü-qıpçaq ordusu Şirvanın qərb torpaqlarını qarət etdi. 1120-ci ildə gürcü-qıpçaq qüvvələri IV Davidin başçılığı altında Şirvan və Kür-Qanıx çaylarının hövzəsinə basqın etdilər. 1121-ci ildə gürcü-qıpçaq ordusu Kür və Qanıx hövzəsində köç salan oğuz qəbilələrinə basqın edib, onları məğlub etdi. 18 Avqust 1121-ci ildə Tiflisin cənub-şərqində dağlıq bir ərazi olan Did-Qoridə əlli beş minlik gürcü-qıpçaq ordusu səlcuqları qəfil hücumla məğlub etdi.⁵ Qələbəni möhkəmləndirən

¹ Анчабадзе З.В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV в.в. // О происхождении Карачаевцев и Балкарцев // Материалы научной сессии по проблеме происхождения Балкарского и Карачаевского народов (22-26 июня 1959). Нальчик 1960, с.119

² Бахтадзе М.А., Вачнадзе М., Гурули В. История Грузии (с древнейших времен до наших дней). Тбилиси, Тбилисский государственный университет, 1992, с.127

³ Метревели Р.В. Дипломатия Давида Строителя на Кавказе. Научная мысль Кавказа, 1996, №4, с.57

⁴ Метревели Р.В. Göstərilən əsəri, s.58

⁵ Бахтадзе М.А., Вачнадзе М., Гурули В. История Грузии (с древнейших времен до наших дней). Тбилиси, Тбилисский государственный университет, 1992, с.237

gürcü-qıpçaq ordusu 1122-ci ildə Tiflisi ələ keçirdi və paytaxt Tiflisə köçürüldü. 1124-cü ildə gürcü -qıpçaqlar Anini işğal etdilər. Buraya xeyli qıpçaq əhalisi köçürüldü. Həmin il IV David qıpçaq-gürcü ordusu ilə Dərbənd üzərinə basqın etmiş və buranın hakimi tərəfindən vuruşan “Dərbənd qıpçaqlarının” müqaviməti ilə qarşılaşmışdır. IV Daviddən sonra da qıpçaqlar Gürcüstanın siyasi həyatında mühüm rol oynamayırdılar. Həm Demetrenin, həm də III Georginin taxtda möhkəmlənmələri onların siyasi dəstəyi ilə mümkün olmuşdu. III Georgidən sonra taxta çıxan Tamaranın dövründə (1184-1213) qıpçaqların nüfuzu xeyli artdı. Onlar dövlətin idarə işlərinə də fəal surətdə qarışırdılar. Tamaranın hakimiyyətinin ilk vaxtlarında başda Kutlu Arslan olmaqla didebulların bir hissəsinin üsyanı olmuşdu. Onlar Gürcüstanda çar hakimiyyətinin hüquqlarını məhdudlaşdıran tələblər irəli sürmüşdülər. Kutlu Arslan İsanidə didebulların yığılmasının çağırılması, onların ali orqanı- Dərbəzin hüquqlarının artırılması və s tələblər irəli sürdü.¹ Üsyan ilə üz-üzə qalan Tamara onlara güzəştə getmişdi.

Qıpçaqların Azərbaycanda rolu onların siyasi fəaliyyətləri ilə məhdudlaşmırdı. Məhz qıpçaqların təsiri ilə artıq XII əsrin sonlarından Azərbaycan dili oğuz-qıpçaq ləhcəsi əsasında formalaşmağa başladı. Azərbaycan dilində qıpçaq- türk sözlərinin olması da bunu sübut edir (məsələn, bayram, oba, alaçıq).

Qıpçaqların erməni Qriqorian kilsəsi əqidəsini qəbul etmələri haqqında da məlumatlar vardır. XIV əsrin əvvəli və ortalarına dair erməni əlifbasında qıpçaq yazılarının külliyyatını Rusiya alimi Qarkaves nəşr etdirmişdir. Həmin mətnlər türk alimləri tərəfindən də nəşr edilərək, tədqiq edilmişdir.²

Dissertasiya işinin **üçüncü bölümünün II hissəsi “Monqolların Qafqaza hücumları və qıpçaqların”** taleyi məsələsinə həsr edilmişdir. 1206- cı ildə paytaxtı Qaraqorum olmaqla Altay-Sayan dağları ətəkləri və Monqolustanda Çingiz xanın başçılığı ilə dövlət quruldu. Tezliklə monqollar qonşu ölkələri də özlərinə tabe etdilər. 1220- ci ildə monqol ordusu Azərbaycana soxuldu. Ərdəbil, Sərab və Zəncan şəhərlərini dağdan monqollar, 1221-ci ildə Təbrizə gəldilər. Atabəy onlarla sülh bağladı. 1221- ci ilin yazında monqollar Tiflis yaxınlığında qıpçaq ordusunu məğlub etdilər. Lakin Kotman çölündə gürcü-qıpçaq ordusunun başlıca qüvvələri ilə əsas döyüşdə monqollar qıpçaqların əsas qüvvələrini pusquya cəlb edərək, onları məğlub etdilər.

¹ Силагадзе Б.Г. Некоторые вопросы истории Грузии эпохи Руставели в свете сведений Ибн ал Асира// Грузия в эпоху Руставели. Сборник посвященный 800 летию со дня рождения Руставели. Тбилиси, Мецниереба, 1966, с.307

² Çengel H. K. Ermeni harfli Kıpçak türkçesi// Dil araştırmaları sayı 10, bahar 2012, s.17-81

Muğanda qışlayan monqollar 1222- ci ildə Dərbənd keçidini aşib, Dəşt-Qıpçağa girdilər. Burada onlar ilk dəfə alan və qıpçaqlarla toqquşdular. Monqollar qıpçaclara elçi göndərüb, onları öz tərəflərinə çəkдилər. Qıpçaqlar monqolların vədlərinə inanıb alanları tərk etdilər. Bundan istifadə edən monqollar əvvəl alanları məğlub edib, dağlara qovdular, sonra qıpçaqları əzdidilər.¹

Qıpçaqların xan Kotyan başda olmaqla bir hissəsi rus knyazlarına sığındı. 31 may 1223-cü ildə monqollar rus-qıpçaq ordusunu məğlub etdilər.² Məğlubiyyətdən sonra qıpçaqların Cənubi Qafqaza doğru çəkilmə hissəsi Dərbəndə yaxınlaşdı. Hiylə ilə Dərbəndi tutan qıpçaqlar, buradan da Azərbaycanın başqa bölgələrinə gedib, qarətlər törətdilər. 1223-cü ilin sonunda qıpçaqlar Gürcüstana üz tutdular və Gürcüstan hakimləri tərəfindən qovuldular.

1225-1231-ci illərdə Cənubi Qafqaz Xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşünə məruz qaldı. Onun məqsədi monqol yürüşlərinə məruz qalmış ölkələri monqollara qarşı mübarizə üçün birləşdirmək idi. Ancaq monqollara qarşı mübarizədə dayaq nöqtəsini Cənubi Qafqazda axtarması maraqlıdır. Tarixçilərin fikrincə Cəlaləddinin buralarda arxa axtarmasının səbəbi, onun mənşəcə qıpçaq, Cənubi Qafqazda qıpçaq ünsürünün üstün olması idi.³ Cəlaləddin Cənubi Qafqazdakı bu amildən məharətlə istifadə etdi. 1225-ci ilin sonunda Cəlaləddin Gürcüstana basqın etdi. Ona qarşı əslən qıpçaq olan sərkərdələr İvane Axalsixeli və İvane Mxraqrdzelinin komandasında gürcü-qıpçaq qüvvələri göndərildi. 1226-cı il Qarni döyüşündə Cəlaləddin elçi göndərüb, eyni kökdən olduqlarını onların nəzərinə çatdırdı. Qıpçaqlar döyüşdə onun tərəfinə keçdilər, Cəlaləddin gürcüləri məğlub etdi.⁴

Cəlaləddin getdikcə yaxınlaşan Moğol təhlükəsinə qarşı, Dərbəndi keçib, Gürcüstana köçən qıpçaclara vahid düşmənə qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifi vermişdi. Qıpçaqların rəhbəri Kürükə bu təklifi qəbul etdi və 1229-cu ildə Cəlaləddinlə görüşüb, ona itaətini bildirdi. Lakin Cəlaləddin 1230-cu ildə Anadolu Səlcuqlu və Əyyubi hökmdarları tərəfindən Yassıçəməndə məğlubiyyətə uğradıldı. Beləliklə Gürcüstan monqollar tərəfindən zəbt edildi.⁵

Cənubi və Şimali Qafqazı itaətə gətirən monqollar burada kütləvi qətləmə aparmamış, yerli feodalları hakimiyyətdə saxlamışdılar. Bu isə qıpçaq aris-

¹ Ибн Аль Асир. Ибн Аль Асир. Аль- камил- фит- тарих. (Избранные отрывки). Ташкент-Цюрих 2005, s.247

² Ибн Аль Асир. Ибн Аль Асир. Göstərilən əsəri, s.248

³ Kırzioğlu M.F. Yukhari Kür ve Çoruk boylarında kıpçaklar Ankara 1992 – www. sosyalbil. selcuk.edu.tr

⁴ История Дагестана. Т. 1. М., Наука, 1967, с.149

⁵ Kırzioğlu M.F. Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltuda Hristyan Atabeyler Devleti (1268-1578). www.sosyalbil.selcuk.edu.tr. dergi.sayı 1

tokratiyasının mövqelərini saxlamasına səbəb olmuşdu. Bundan başqa, qıpçaqlar monqolların hakimiyyətini qəbul etmiş, yerli xalqlarla qaynayıb qarışmış, öz inkişaflarının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdular.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslinin III bölümü “Qafqazın ticarət əlaqələrində qıpçaqların rolu”** adlanır. Qıpçaqlar Qafqazın ticarətində mühüm rol oynamış, Qafqaz vasitəsilə Rusiya və Şərqi ölkələri arasında ticarətdə yaxından vasitəçilik etmişlər. Qıpçaqların ticarəti çox geniş coğrafi arealı malik idi. Qıpçaq ticarət əlaqələri Uzaq Şərqdən tutmuş Macarıstana qədər geniş əraziyə yayılmışdı. Qıpçaqların ticarətində əsas yeri xəz dəri və qullar tuturdu.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslinin IV yarımbaşlığı “Qafqazda qıpçaq irsinə”** aiddir. Qıpçaqların qaraçay və balkar xalqlarının etnik inkişafında xüsusi rol oynaması ilk növbədə dil materiallarından görünür. Qaraçay, balkar dilləri alimlərin təsdiqlədiyi kimi türk dillərinin qərbi qıpçaq ləhcəsi əsasında inkişaf etmişdir.¹ Qıpçaqların kumik xalqının etnogenezində aparıcı rol oynadıqları isə artıq kumik tarixçilərinin özləri tərəfindən də etiraf edilir. Hətta çoxları qıpçaqların elə müasir kumiklər olduqları düşüncəsindədirlər.²

Qaraçay, balkar, kumik xalqlarının etnogenezində qıpçaq adət- ənənələrinin mühüm olduğunu sübut edən başqa əlamət arxeoloji abidələr, xüsusilə də qəbir abidələrdir.

Qıpçaq amilinin rolunu göstərən üçüncü amil etnoqrafik paralellərdir. Bunlara geyim paralelləri aiddir. Qıpçaq geyimlərinin xarakterik cəhəti qadın və kişi geyimlərinin demək olar ki, eyni olması, ornamental naxışların geyimlərdə üstünlük təşkil etməsidir.³

Qıpçaq irsinə toxunmuşkən erməni-qriqoryan qıpçaqlardan da danışmaq lazımdır. İlk dəfə erməni əlifbası ilə qıpçaq mətnləri XVII əsrin 20- ci illərində Ukraynada kilisə xadimi Akop və onun qardaşı Aksent tərəfindən nəşr edilmişdir. Erməni-qriqoryan qıpçaqlarının fəaliyyətinə isə Rusiya alimi Qarkaves toxunmuş, XIV-XV əsrlərdə Krımda, Ukraynada, Polşadakı erməni koloniyalarında işlənən dini mətnlərin erməni əlifbası ilə qıpçaqca yazıldığını göstərmişdir.

¹ Баскаков.Н.А. Тюркские языки. М., Высшая школа, 1996, с.123

² Алиев К.М. Проблема происхождения кумыков в советской идеологии и историографии. // Журнал «КНКО: Вести». Махачкала, 2001, вып. 1-5, с.4-18; Аджи. М. Полынь половецкого поля. М., «АСТ» 2008, с.12-24

³ Доде З.В. Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Т.2. М., Восточная литература, 2001, с.73

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində dissertasiyanın qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilmə ardıcılığı və başlıca ümumiləşdirmələr öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır.

1. Qıpçaqlar haqqında məlumat verən mənbələr // Tarix və onun problemləri, №2, Bakı, 2010, s. 273-280

2. Qıpçaqlarda oturaqlıq və əkinçilik elementləri // GDU. Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, №3, Gəncə, 2012, s.95-100

3. Qıpçaqların mənşəyinə dair // Tarix və onun problemləri. Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illik yubileyinə həsr olunur. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2012, s.226-230

4. Qıpçaqların tayfa birliyi // GDU. Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, №2, Gəncə, 2013, s.253-256

5. XI-XIII əsrlərdə qıpçaqların siyasi tarixinə dair // Tarix və onun problemləri. Ümumilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunur. Xüsusi buraxılış, №2, Bakı, 2013, s. 417-420

6. Qıpçaqların arxeoloji mədəniyyəti // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları. 19-20 dekabr. II c., B., 2013, s.459-461

7. Mərkəzi Asiyada qıpçaq mədəniyyətinin izləri // Bakı Avrasiya Universiteti. Sivilizasiya. Elmi nəzəri jurnal, 5/2013, s.130-137

8. IX-XI əsrlərdə qıpçaqların siyasi tarixi //Украинская Академия Наук. Гилея. Выпуск 71(№4). Киев 2013, c.308-312

9. IX-XI əsrlərdə Qafqazda qıpçaqların siyasi fəaliyyəti// Tarix və onun problemləri, № 1. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2/2014, s.42-48

10. Qıpçaqların ictimai quruluşu və dövlətçilik forması // Bakı Avrasiya Universiteti. Sivilizasiya, Elmi nəzəri jurnal, 2/2014, s.120-126

11. Early history of Kıpçaks // Материали за X международна научна практична конференция. Найновите научни постижения, 2014, 17-25 март 2014. Том 15, София “Бял Град-БГ” ООД, 2014, с.30

12. IX-X əsrlərdə qıpçaqların karvan yolları // BDU. Xəbərlər humanitar elmləri seriyası, №2. Bakı, 2014, s.177-181

13. XI-XII əsrlərdə qıpçaq-rus münasibətləri // GDU. Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, №2, Gəncə 2015, s.224-228

14. XI-XII əsrlərdə gürcülərlə qıpçaqların siyasi əlaqələrinə dair // GSU International conference actual problems of the history of the Caucasus, №1 Gəncə, 2015, s.314-318

С. Исмаилзаде

Кипчаки на Кавказе

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена проблеме переселения, политической, этнической деятельности кипчаков (половцев) в Кавказе и проблемам взаимодействия кипчаков с местными государствами и народами Северного и Южного Кавказа.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и иллюстраций.

Во введении указаны актуальность темы, научная новизна, цели и задачи, научно -практическая значимость исследования.

Первая глава посвящена проблеме происхождения, изучения политической и ранней этнической истории кипчаков, их деятельности в раннее время, будучи племенем сеянто, в составе государственных образований гектиурков, уйгуров и кимакского объединения. В первой главе также прокомментировано этимология, этнические корни а также взаимоотношения племенного объединения кипчаков с русскими княжествами.

Вторая глава посвящена проблеме появления ранних кипчакских племен на территории Северного Кавказа, их культурного и политического влияния на народы Северного Кавказа. Во второй главе также дано сравнение кипчакских культурных, языковых, археологических материалов с данными местными народами Северного Кавказа, одновременно прокомментировано мнения различных исследователей по поводу деятельности кипчаков в Северном Кавказе.

Третья глава диссертации посвящена вопросам деятельности кипчаков (половцев) на Южном Кавказе. В отдельности отражена деятельность кипчаков в Азербайджане, в Грузии особенно на фоне половецко-Северо Кавказских связей, и в отдельности отражена подробная

информация об образовании и деятельности Кипчакского Ахалцыхского Атабекского государства, государственная религия которой было христианство. В третьей главе также дается ценная информация о кипчаках-григорянах, которые переселились в Армению, а потом после XIV века на территорию Крыма, Украины и Польши.

В заключение диссертации приводятся выводы и основные обобщения исследования.

S.J.İsmailzadeh

Kipchak at Caucasus

SUMMARY

XVI-XVII centuries of the dissertation is devoted to the research of Azerbaijan - Indian relations problem. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, the list of references and several appendices.

The relevance of the topic, scientific innovation, goals and objectives, scientific and practical importance are provided in the thesis.

The first chapter has been devoted to the research of social and political relations between two countries in XVI - XVII centuries. This chapter consists of three paragraphs. In the first abstract briefly mentioned the political and diplomatic relations between Azerbaijan Safavid State and the Great Moghuls, which was the largest and most powerful country in India. The second abstract is devoted to relations between the Safavids State with Deccan's principalities. And in the third abstract states causes emigration of Azerbaijanis in India.

The second chapter is devoted to the research of economic and trade relations between India and Azerbaijan, and consists of two abstracts. In the first abstract refers to the trade relations between the two countries, and in the second position on the Indian commercial capital in Azerbaijan and its impact on the economy.

The third chapter is devoted to the research of cultural relations between India and Azerbaijan. In the first abstract we investigate the influence of Azerbaijan to the formation of the Moghul culture. And in the other three abstracts provides an overview of selected culture areas.

In the thesis conclusion, concludes by summarizing the main study.

Formatı 60x84 1/16 F.ç.v.2

Tiraj 100 nüsxə

Elton Qlobal Nəşriyyat-Poliqrafiya

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

САИДА ДЖАФАР КЫЗЫ ИСМАИЛЗАДЕ

КИПЧАКИ НА КАВКАЗЕ

Специальность: 5502.01 - Всеобщая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени

доктора философии по истории

БАКУ – 2016